

ÁDEBIYATTANÍWDA KISHI LIRIKALÍQ FORMALAR TARIYXÍ

Keñesova Aysulıw

QMU doktorantı

Annotaciya. *Bul maqalada ádebiyattanıwda kishi lirikalıq formalar tariyxı máselesi úyreniledi. Onda kishi lirikalıq formaların janr sıpatında payda bolıwı, qalıplesiw basqışları hám tariyxıy-rawajlanıw processleri ilimiy-teoriyalıq jaqtan qaraladı. Atap aytqanda, insannıń ishki keshirmeleri, sezimleri hám ruwxıy jaǵdayların bildiriwde lirikalıq formaların roli, olardıń áyyemgi awızeki dóretiwshilik úlğileri, klassikalıq hám zamanagóy ádebiyattaǵı kórinisleri mısallar tiykarında sáwlelendiriledi.*

Gilt sózler. *Lirika, kishi lirikalıq formalar, lirikalıq janrlar, ádebiyattanıw, lirikalıq men, poetika, ádebiyat tariyxı, estetikalıq oylaw*

Insanıyat kórkem oylawınıń eń áyyemgi qatlamlarınan biri bolǵan lirika shaxstıń ishki keshirmeleri, ruwxıy azapları hám lázzetleri, estetikalıq ańlawı hám dúnyaǵa kózqarası menen baylanıslı eń názik kórkem forma sıpatında áyyemgi zamanlardan berli rawajlanıp kelmekte. Lirikalıq formalar genezisın úyreniw ádebiyat tariyxın tek ǵana janrlıq formalar rawajlanıwı kózqarasınan emes, al insannıń ózin-ózi ańlaw procesin tallaw imkaniyatın beredi. Lirika formalarınń quramalı evolyuciyası insan sanasınıń rawajlanıwı, estetikalıq mıtájlikleriniń ózgeriwi, poetikalıq pikirdiń jetilisiwi menen úziksiz baylanıslı bolıp, hárbir dáwirde lirikalıq sezimniń mazmunı, kólemi, bildiriw qúdireti keńeyip barǵan.

Lirikanıń dáslepki kórinisleri adamzattıń arxaikalıq dáwir máresimleri menen tıǵız baylanısta qalıplesken. Áyyemgi jámiyetlerde qosıq formasındaǵı máresim tekstleri (jılaw qosıqları, miynet namaları, qáwimlik máresim qosıqları, neke qosıqları) lirikalıq keshirmelerdiń áyyemgi kórinisi bolıp xızmet etken. Áyyemgi Mısrdıń muhabbat qosıqları, shumer-vavilon mádeniyatınıń elegiyalıq namaları, hind Vedalarındaǵı gimnler lirikanıń dáslepki jazba kórinislerin quraǵan. Bul tekstlerde jeke sezimler ele ǵárezsiz kórkem qatlamǵa aylanbaǵan, biraq olar lirikanıń keyingi rawajlanıwına tiykar bolatuǵın poetikalıq muzıkalılıq, ırǵaqlı dúzilis, poetikalıq obrazlar sisteması sıyaqlı elementlerdi jámlegen [5]. Bul dereklerdiń barlıǵı házirgi lirikalıq formalarınń júzege keliwine álbette óz tásinin tiygizedi. Hár qıylı formadaǵı lirikalıq qosıqlardıń en jayıwına hám házirgi kúnge shekem jetip keliwine tiykar boladı.

Áyyemgi grek ádebiyatında lirikanıń haqıyqıy erkin qalıplesiwi júz beredi. Ásirese, Sapfo hám Alkey sıyaqlı shayırlar dóretiwshiliginde individual keshirmeler birinshi márte kórkemlik orayǵa shıǵadı. Sonday-aq, grek ádebiyatında elegiya, od, epigramma

sıyaqlı lirikalıq janrlardıń gárezsiz formaları júzege kelip, lirikalıq pikirdiń anıq janrlıq sistemaǵa iye bolıwı tariyxıy zárúrlikke aylandı [1]. Nátiyjede, ádebiyattanıw iliminde belgili bir talaplar tiykarında ajralıwshı erkin formalar júzege keldi hám óz rawajlanıw basqıshlarına iye boldı.

Shıǵıs klassikalıq ádebiyatında lirika jáne de tereń filosofiyalıq hám estetikalıq mazmunǵa iye boldı. Arab ádebiyatındaǵı *qasida*, *ǵazzel*, *rubayı* hám *qit'a* janrları dáslep epikalıq elementlerge iye bolsa da, keyin ala sap lirikalıq mazmunǵa aylandı [4]. Bul bolsa, kishi lirikalıq formaların házirgi halatınıń júzege keliwine tásir etti, álbette.

Kishi lirikalıq formalar tariyxıy jaqtan insannıń eń ıqsham hám tereń poetikalıq kórinislerin quraydı. Olardıń tamırı Shıǵıs ádebiy oy-pikiriń áyyemgi qatlamlarında, bárinen burın xalıq awızeki dóretiwshiligine payda bolǵan [2]. Áyyemgi túrkiy xalıqlarda, sonıń ishinde, ózbek, qaraqalpaq hám qazaq xalıqlarında kishi lirikalıq formaların qalıplesip, rawajlanıwında kóbirek xalıq qosıqları, salt-dástúr jırları tekstleri, aforizmlerdiń ornı áhmiyetli. Bul formalar qısqa, ırǵaqlı hám este saqlawǵa qolaylı bolıp, emocionallıq hám filosofiyalıq mazmundı ıqsham túrde jetkeriwge xızmet etken.

Túrkiy xalıqlar ádebiyatı sistemasında kishi lirikalıq janrlar ayrıqsha estetikalıq wazıypa atqaradı. Atap aytqanda, ekilikler hám úshlikler poetikalıq pikirdiń eń ıqsham, eń koncentraciyalanǵan kórinisleri sıpatında qalıplesken. Ekilik - eki qatardan ibarat bolıp, mazmunlıq parallelizm hám ırǵaqlı simmetriyaǵa tiykarlanadı. Ol óz tamirlarin túrkiy xalıqlar awızeki dóretiwshiliginiń jup qatarlı qosıqlarınan alǵan bolıp, úshlik bolsa, úsh qatarlı kishi poeziyalıq forma bolıp, pikirdiń úsh basqıshlı semantikalıq qurılısın kórsetedi. Onıń tiykarǵı ózgesheligi - bir keshirmeniń úsh basqıshlı kórkem sáwleleniwin jaratıw bolıp, Shıǵıs poetikasında sufizm úshligi principleri menen únles tárizde qalıplesken. Bul mikrojanrlar túrkiy poeziyanıń lirikalıq oy-pikiriń tereńirek ańlawda, poetikalıq izlenisler tariyxın anıqlawda áhmiyetli ilimiy dárek wazıypasın atqaradı.

Tariyxıy jaqtan, rubayınıń payda bolıwı Shıǵıs ádebiyatınıń IX-X ásirlerine barıp taqaladı. Rubayı - tórt qatardan ibarat kishi lirikalıq birlik bolıp, onıń hárbir qatarı gárezsiz mánige iye bolıwı múmkin, biraq birlestirilgende ol kórkem pútinlikti payda etedi. Rubayılar dáslep parsı-tájik mektebinde qalıplesip, keyin ala túrkiy xalıqlarǵa kirip kelgen. Ózbek ádebiyatında Álisher Nawayı dóretiwshiliginde rubayılar filosofiyalıq hám lirikalıq mazmundı ıqsham, biraq kúshli kórsetiw quralı sıpatında payda bolǵan.

Nátiyjede, kishi lirikalıq formaların tariyxı insaniyattıń ruwxıy-estetikalıq evolyuciyası tariyxı menen únles halda ótken quramalı process bolıp tabıladı. Áyyemgi salt-dástúr qosıqlarınan baslap zamanagóy erkin poeziyalıq formalarǵa shekemgi evolyuciyada lirika shaxstıń ruwxıy dúnyası, ishki keshirmeleriniń estetikalıq tımsalı sıpatında qalıplesip, jámiyettiń mádeniy rawajlanıwı menen tıǵız baylanıslı halda rawajlanıp kelmekte.

Kishi lirikaliq formalar Shıǵıs hám túrkiy ádebiyatınıń eń áyyemgi hám ıqsham poeziyalıq qatlamın quraydı. Olar insan sezimlerin, filosofiyalıq pikirlewdi hám turmıslıq tájiriybeni minimal, biraq kúshli kórkem qurallar arqalı bildiriwge xızmet etken [3]. Kishi lirikaliq formalar awızeki dóretiwshilikten jazba ádebiyatqa ótiw procesinde semantikalıq, ritmikaliq hám kórkem úylesimlikti saqlap, ádebiyattıń minimalizm hám ıqshamlıq principlerin rawajlandırǵan. Búgingi zamanagóy poeziyada kishi lirikaliq formalar óziniń ıqshamlıǵı hám mazmunlıq tereńligi menen jańa poetikalıq izlenisler ushın ilham dáregi bolıp qalmaqta. Sonıń menen birge, olar tariyxıy tamirlarin saqlap, túrkiy xalıqlardıń mádeniy hám ruwxıy miyrasınıń ajıralmas bólegi sıpatında qádirlenedi.

Sunday-aq, kishi lirikaliq formalar tariyxıy hám kórkemlik jaqtan xalıqtıń turmısı hám ruwxıy oy-pikirin sáwlelendiriwshi eń áyyemgi derek esaplanadı. Olar tek poetikalıq bayanlaw quralı emes, al túrkiy xalıqlardıń awızeki hám jazba miyrasındaǵı úzliksiz baylanıstı támiyinlewshi qural sıpatında rawajlangan. Sonlıqtan, kishi lirikaliq formalar búgingi zamanagóy poeziyada da minimalistlik poetikalıq izlenisler hám kórkem eksperimentler ushın ilham dáregi bolıp qalmaqta.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR

1. Orzibekov R. O'zbek she'riyati janrlari va poetikasi.– S., 1999.
2. Orazimbetov Q. Házirgi qaraqalpaq lirikasında kórkem formalardıń evolyuciyası ham tipologiyası. – Nókis:. Bilim, 2004.
3. Gaylieva O. Mustaqillik davri turkiy xalqlar lirikasida shakliy izlanishlar va ularning tipologiyasi (o'zbek, qoraqalpoq va turkman lirikasi misolida). Dokt.diss. avtoreferati – N., 2019.
4. Farhodovna T. L. The role of furkats'creation in the Emergence of a new uzbek poetry //Восточно-европейский научный журнал. – 2020. – №. 3-4 (55). – С.4-5.
5. Бертельс Е.Э. Избранные труды. [Т.1.] История персидско-таджикской литературы. -М., 1960.